

Austria w drodze do nowoczesności Era Józefa II – najwybitniejszego reformatora dynastii Habsburgów

Abstract

Austria on the road to modernity. The era of Joseph II – the greatest reformer of the Habsburg dynasty

This text presents the policy of Joseph II seeking to transform the Habsburg monarchy into a modern, centrally managed capitalist state. Józef II was aware of the situation in which Austria found itself at the beginning of the 18th century and the insufficient scale of Maria Teresa's reforms. The Habsburg monarchy was a technologically backward state, with strong feudal agriculture, and customs barriers between individual state provinces. It had an outdated fiscal system and huge public debt. Joseph II took part in several stages. He raised public debt, limited expenses, and sealed the tax system. He expanded communications by connecting individual provinces with Trieste, hoping to increase exports from the monarchy. At the same time, he sought to make the monarchy a single, centralized state. In 1775 he managed to create a customs territory (Lower and Upper Austria, Czech Republic, Moravia, Silesia, Styria, Carinthia, Slovakia), to which Galicia was added in 1784. In the west of the Habsburg monarchy, customs territory did not include Tyrol and Vorarlberg as well as Lombardy and the surrounding area of Austria belonging to Austria, in the Adriatic region of Dalmatia and Istria as well as Hungary and Transylvania. Increased relief and stimulated the development of the manufacture industry. He tried to increase the share of the manufacture industry in the most backward regions of the monarchy. It succeeded only in the most industrialized regions of the Czech Republic and the Austrian principality, where the population of cities reached 15%. The Habsburg monarchy needed several decades to return to the state of economy during Joseph II (before the war with the Ottoman Empire). The distance to the economic powers with which Joseph II tried to compete in the eighteenth century was no longer to be cleared up.

Keywords: Austria, Joseph II, modern monarchy

Słowa kluczowe: Austria, Józef II, nowoczesna monarchia

Na początku XVIII stulecia Austria była krajem rolniczym, o typowo feudalnej gospodarce, niedostosowanej do zmieniającej się rzeczywistości, słabym systemie fiskalnym i podatkowym. Brak reform pogłębiał problemy rozległego

---

*Doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Łódzkiego – pracownik Instytutu Historii UŁ, specjalność – *historia gospodarcza, historia wojskowości*; e-mail: rafal.kowalczyk@uni.lodz.pl.

anachronicznego imperium, powodując, że państwo było coraz bardziej niewydolne finansowo. Był to typowy „kolas na glinianych nogach”. Sytuacja ulegała pogorszeniu od początku XVIII stulecia. Rozdmuchane wydatki na armię i niewielkie wpływy z podatków powodowały stały wzrost zadłużenia. W latach 1700–1740 budżety państwa opiewały na sumy od 16 do 40 milionów florenów. W tym samym czasie dług publiczny wzrósł blisko pięciokrotnie, z 22 do 99 milionów florenów¹.

Cesarzowa Maria Teresa podjęła próby reformy państwa dwutorowo. Dążyła do ustabilizowania finansów państwa, które podjęto po zakończeniu wojny siedmioletniej, ale również do likwidacji feudalnych przeżytków i wdrożenia reform agrarnych. Państwo Habsburgów było bowiem zacofane, a jego najważniejsze dochody pochodziły z rolnictwa. Po ustabilizowaniu finansów był to drugi czynnik, który mógł przeobrazić Austrię. Patentem z roku 1772 Maria Teresa zobowiązała właścicieli dóbr do składania tzw. fasji, czyli zeznań o dochodach uzyskiwanych ze świadczeń włościan. W roku 1775 władczyni w kolejnym patencie zabroniła powiększania pańszczyzny ponad ustalone wcześniej wymiary i zakazywała zmuszania do pracy chłopów w dni świąteczne. Był to jednak dopiero początek reform, dodajmy, że stwarzający realną szansę na przeobrażenie państwa. Maria Teresa była ich prekursorem, natomiast największym reformatorem państwa, który podjął próbę zlikwidowania feudalnych przeżytków, dążąc do tego, by z monarchii Habsburgów uczynić nowoczesne, scentralizowane państwo, z silną administracją centralną i systemem fiskalnym na wzór Prus Fryderyka II, był Józef II. Właśnie on uznawany jest za symbol austriackich reform, symbol drogi Austrii ku nowoczesności.

Józef II chciał uczynić z monarchii habsburskiej nowoczesne, jednolite państwo, na wzór centralistycznej monarchii Hohenzollernów Fryderyka II, dokonać reform administracyjnych, sądowniczych, społecznych i finansowych. Poprzez reformę zastygłego w feudalnych przeżytkach systemu gospodarczego próbował wprowadzić monarchię Habsburgów na tory kapitalistycznych przemian – był świadom tego, jakie przeobrażenia dokonują się w Europie. Wojna siedmioletnia i jej skutki gospodarcze spowodowały erozję starych potęg i wyrastanie nowych, które opierały swoją siłę na reformach gospodarczych i fiskalnych. Prusy, dzięki reformom, industrializacji, powołaniu przez Fryderyka II banku emisyjnego, uniezależnieniu się od kredytów zagranicznych, przekształciły się w nowoczesne kapitalistyczne państwo. Z kolei Francja *ancien régime*, w której nie dokonano reform gospodarczych i fiskalnych, a kredyty zaciągano poza granicami kraju, w europejskich centrach finansowych, wpadła w długoletni kryzys finansowy i gospodarczy, który pogłębiał się aż do wybuchu rewolucji.

---

¹J. Bérenger, *Joseph II: serviteur de l'État*, Paris 2007, s. 307–308.

Władca Austrii doskonale zdawał sobie sprawę z tego, że pozostawienie monarchii bez gruntownych reform spowoduje utratę pozycji państwa Habsburgów nie tylko na arenie międzynarodowej, ale i w Rzeszy. Słabe feudalne państwo, jakim była wówczas monarchia rządzona przez Józefa II, nie było w stanie utrzymać dotychczasowej pozycji nie tylko wobec osłabiającej się Francji *ancien régime*, ale też Prus, które, jak wspomniałem, zaczęły wyrastać na silne państwo, przekształcając się z peryferyjnego elektoratu w lidera Europy kontynentalnej, europejską potęgę. Zdecydowała o tym głównie polityka Fryderyka II, który przekształcił Prusy w nowoczesną scentralizowaną strukturę państwowotwórczą z silną gospodarką. Dzięki polityce tego władcy mogły one skutecznie konkurować z ogromnym państwem Habsburgów i Francją *ancien régime*.

Józef II dążył do gruntownej przebudowy państwa, a właściwie do budowy nowego państwa, unifikując wchodzące w skład monarchii kraje, aby stworzyć jednolity system polityczno-gospodarczy i wzmocnić władzę centralną – władzę Habsburgów. Państwo Józefa II zasadało się na podstawowych tendencjach: centralizmie, unifikacji i zniesieniu przywilejów feudalnych. Były to trzy podstawowe trendy charakteryzujące dzieło reformy józefińskiej².

W rezultacie, przystępując to dzieła gruntownej zmiany państwa, Józef II zdecydował się na rozwiązania kładące główny nacisk na reformę struktury społecznej i zmianę położenia chłopów w Austrii. Korzystał tu ze wzorców wprowadzonych przez Marię Teresę. Oboje władcy wiedzieli, że likwidacja przywilejów feudalnych, reformy agrarne, zmieniające strukturę społeczną państwa, w połączeniu z reformami fiskalnymi i industrializacją, będą stanowiły o sile monarchii Habsburgów w Europie i pozwolą utrzymać Austrii pozycję europejskiego mocarstwa.

Jako władca Józef II wyprzedzał swoją epokę. W Austrii istniała jednak bardzo silna opozycja ze strony szlachty i arystokracji, które trwały mentalnie w strukturach feudalnych, uważając, że podstawą dochodów są renty feudalne silnie podporządkowanych im chłopów. Józef II przegrał z takim podejściem, co pokazała historia monarchii po jego przedwczesnej śmierci, jednak ówczesnie wybrał najlepszą z dróg, by przeprowadzić w państwie reformy agrarne. Zdecydował się na narzucenie swojej woli właścicielom ziemskim, którzy nie widzieli potrzeby żadnych zmian w strukturze społecznej państwa. Musiał zmierzyć się z niechęcią wynikającą z partykularyzmu w ramach monarchii. Przystąpił jednak do reform z wiarą, że ich pozytywne skutki przekonają sukcesywnie właścicieli ziemskich, w miarę wzmacniania państwa i wzrostu dochodów, do tego, że wprowadzenie reform agrarnych było konieczne. W celu udanego przeprowadzenia reform władca wzmocnił rząd centralny, aby osłabić partykularyzm arystokracji i szlachty, właścicieli ziemskich stojących

²F. Fejtő, *Józef II*, Warszawa 1993, s. 213; R. Kowalczyk, *Władca wizjoner. Reformy agrarne Józefa II*, „Zeszyty Wiejskie” 2016, t. XXII, s. 404–405.

na gruncie panującego wszechwładnie feudalizmu. W krajach dziedzicznych wprowadził reformy bez trudności, jednak problemem pozostawały Kraje Korony Świętego Stefana. Zintegrował zatem finanse Węgier i Siedmiogrodu, by łatwiej reformować gospodarkę fiskalną również w tych najbardziej zacofanych regionach imperium Habsburgów³.

Jako reformator Józef II dążył do stworzenia jednolitego organizmu państwowego, silnego państwa, z liczną armią oraz nowoczesną gospodarką. Chciał dokonać przeobrażeń w państwie, unifikując wchodzące w skład monarchii kraje, likwidując groźny dla jego wizji nowoczesnego państwa partykularyzm, aby stworzyć jednolity system polityczno-gospodarczy i wzmocnić władzę centralną – władzę swojej dynastii – Habsburgów. Dążył więc do ujednolicenia języka, administracji i systemu podatkowego. Była to polityka centralizmu, a jej podstawą – urzędnicy używający tego samego języka – niemieckiego. Bez tego rozwiązania władca nie mógł przystąpić do dalszych reform. Konieczne okazało się więc podźwignięcie słabych gospodarczo Węgier. Jednak miał tu bardzo silną opozycję. Szlachta, właściciele ziemscy, żyjąc w zamkniętym kręgu feudalnych pozostałości, nie rozumiała potrzeby reform, uważając, że ich wdrożenie podetnie żywotne podstawy ich egzystencji. Józef II musiał posunąć się do manewru, nie chciał bowiem konfrontacji. Nie była mu ona wówczas potrzebna, a mogła zaszkodzić jego wizji budowy nowoczesnego państwa. W rezultacie wprowadził opozycję na Węgrzech w błąd. Otóż tzw. patenty józefińskie zostały wprowadzone tylko w krajach dziedzicznych, ale Józef II uważał, że reformy muszą zostać wprowadzone również w Krajach Korony Świętego Stefana, by rozwijać realną gospodarkę tych rejonów. Jednak, by nie drażnić szlachty z Węgier i Siedmiogrodu, oficjalne komunikaty z Wiednia nie zostały nawet wysłane do wszystkich regionów krajów należących do Korony Świętego Stefana. W rezultacie wprowadzono je bez rozgłosu, a o ich wdrożeniu bardziej zacofana szlachta węgierska czy siedmiogrodzka nie zważała sobie sprawy⁴.

Warto w tym miejscu zaakcentować, że Węgry, Kraje Korony Świętego Stefana, były rejonami państwa Habsburgów, w których dominowało rolnictwo. Feudalne, anachroniczne sposoby gospodarowania powodowały, że mentalność warstw posiadających była na bardzo niskim poziomie. W rejonach tych brakowało klimatu do zmian. W rezultacie produkcja przemysłowa na Węgrzech była tak niewielka, że nie zmieniało to ogólnego bilansu, w którym dominowała produkcja rolna. Niewielkie zmiany miały miejsce jedynie

³ W. Felczak, *Historia Węgier*, Wrocław i in. 1983, s. 175; R. Kowalczyk, *Władca wizjoner...*, s. 404–405.

⁴ *Historie de la Hongrie des origines à nos jours*, Éd. I. Barta, I.T. Berend, P. Hanák, M. Lackó, L. Makkai, Z.L. Nagy, G. Ránki, Budapest 1974, s. 226–228, 230–232; R. Kowalczyk, *Władca wizjoner...*, s. 405–406.

w największych ośrodkach miejskich. Ludność miejska na Węgrzech była jednak nieliczna, stanowiła zaledwie 5% ogółu ludności, i tonęła w morzu ludności parających się rolnictwem, w okowach feudalizmu, gdzie rządziła zamknięta w swych wielowiekowych przywilejach szlachta, odporna na jakiegokolwiek nowoczesne prądy zmian, jakie niesło ze sobą Oświecenie. Węgry były bowiem, jak już stwierdziłem, krajem typowo rolniczym. Znajdowały się tam właściwie tylko enklawy, ośrodki miejskie, centra handlowe i przemysłu manufakturowego, w szczególności w zachodniej części państwa, ale generalnie ludność miast była tu bardzo nieliczna.

W opozycji do Krajów Korony Świętego Stefana stały Kraje Korony Świętego Wacława. Czechy były niewątpliwym liderem przeobrażeń gospodarczych w imperium Habsburgów. W Czechach i Austrii (arcyksięstwo austriackie) ludność miast dochodziła do 15%. W tych krajach odsetek ludności żyjącej z rolnictwa pod koniec XVIII stulecia, w okresie rządów Józefa II, wyraźnie się zmniejszył. W pozostałych prowincjach imperium Habsburgów, szczególnie na południu i wschodzie, odsetek ludności żyjącej z rolnictwa wynosił ponad 90%⁵.

Należy przy tym zaakcentować, że nawet w najbardziej uprzemysłowionych częściach imperium Habsburgów więcej dochodów budżetowych generowały podatki płynące z rolnictwa. Świadczyło to o tym, jaki charakter miała monarchia Habsburgów Józefa II. W Dolnej Austrii było to 83%⁶.

Dla imperium Habsburgów niezwykle dotkliwa była utrata Śląska. Jego zajęcie spowodowało jednak znaczące przetasowania w rozwoju regionów należących do tego państwa. Oprócz Dolnej i Górnej Austrii, na potęgę gospodarczą, oczywiście w ramach imperium, zaczęły wyrastać Czechy. Inaczej niż inne części imperium Habsburgów, były one zintegrowane pod względem gospodarczym bardziej z Niemcami, zarówno Rzeszą, jak i Prusami, niż z imperium Habsburgów. Zdecydowana różnica występowała pomiędzy Czechami i pobliskimi Morawami, bezwzględnie bardziej zacofanymi, nastawionymi niemal w całości na kontakty gospodarcze z pozostałą częścią habsburskiego imperium, a przede wszystkim z równie zacofanymi Węgrami⁷. Więzy te zaczynały się formować w okresie rządów Marii Teresy i dopiero Józefowi II udało się zintegrować pod względem gospodarczym terytorium celne, jakie utworzono w roku 1775⁸.

⁵ *Historie de la Hongrie...*, s. 219–221; D.F. Good, *The economic rise of the Habsburg empire 1750–1914*, Berkley–Los Angeles–London 1984, s. 23; H. Hassinger, *Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbändern des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Die wirtschaftliche Situations in Deutschland und Österreich um die Wede vom 18. zum 19. Jahrhundert*, Hrsg. F. Lütge, Stuttgart 1964, s. 113.

⁶ J. Bérenger, *op. cit.*, s. 302.

⁷ H. Hassinger, *Der Aussenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Die wirtschaftliche Situations...*, s. 68–74.

⁸ *Kaiserin Maria Theresias politisches Testament*, Hrsg. J. Kallbrunner, Wien 1952, s. 86–88; D.F. Good, *op. cit.*, s. 28.

Początek reform wewnętrznych, które miały przeobrazić strukturę społeczną państwa i zwiększyć rynek, wiązał się z koniecznością zmiany chłopów z poddanych w konsumentów. Miało to stanowić początek budowy nowoczesnego państwa. Chłopi w wyniku reform agrarnych musieli wejść w obieg pieniężny, stać się konsumentami, wywołać efekt popytowy i podaży, przeobrazić rynek monarchii Habsburgów. Józef II zdawał sobie z tego sprawę, że przy tak zacofanej gospodarce monarchii reformy agrarne, przebudowa społeczna w państwie stanie się bazą do reform gospodarczych i industrializacji. Patentem z roku 1782 wprowadzono tzw. umiarkowane poddaństwo. Chłopi uzyskali prawo tzw. wychodu ze wsi. Jedynym ograniczeniem była konieczność przestrzegania przez nich przepisów werbunkowych. Chłopi tzw. niezakupni musieli również znaleźć zastępcę. W praktyce ograniczyło to możliwości wychodu dla największej grupy, gdyż swobodnie odejść mogli tylko najbogatsi tzw. zakupni i najubożsi. Chłopi uzyskali prawo do swobodnego zawierania związków małżeńskich, a ich dzieci prawo do wolnego wyboru zawodu. Z wyjątkiem sierot, dzieci chłopów nie były zobowiązane do pracy we dworze. Ponadto kolejny patent zapewniał chłopom prawo wnoszenia do władz państwowych skarg na dziedziców. Ograniczono także prawo dworu do nakładania kar pieniężnych i stosowania kar chłosty.

Ogół reform agrarnych, wraz z patentami Marii Teresy, został ujęty w tzw. Robtopatent z roku 1786. Przede wszystkim ustalał on rozmiar pańszczyzny na trzy dni w tygodniu z gospodarstwa chłopskiego. Dzień pracy ustalony został na dwanaście godzin w miesiącach letnich i osiem godzin w miesiącach zimowych. Ponadto zlikwidowane zostały różnego rodzaju powinności i daniny feudalne, dotychczas opłacane w tzw. naturze. Wzmocnione zostało również chłopskie prawo do gruntu. Zabroniono włączania ziemi chłopskiej do folwarków, co w efekcie łączyło się z przyznaniem chłopom nieusuwalnych praw do gruntu pod warunkiem właściwego spełniania powinności. Od tego momentu otrzymali oni dożywotnie prawo użytkowania ziemi, a ich usunięcie z niej mogło nastąpić na podstawie wyroku sądowego.

Jednak najdalej idącą reformą agrarną Józefa II była tzw. reforma urbarialna z roku 1789. Wprowadzono ją 1 listopada. Przewidywała, że chłop będzie zatrzymywać około 70% dochodu ze swojego gospodarstwa, natomiast około 18% stanowić miał czynsz (zamiast pańszczyzny), a pozostałe 12% podatek dla państwa. Dla celów tej reformy w latach 1785–1787 opracowany został kataster gruntowy (tzw. metryka józefińska), czyli oszacowanie dochodów z ziemi chłopskiej i dworskiej. Przedwczesna śmierć monarchy (1790 rok) spowodowała odejście od patentów józefińskich. Szlachta, niezadowolona z ich wprowadzenia, wymusiła na nowym monarsze Leopoldzie II Habsburgu cofnięcie najważniejszej reformy jego poprzednika – reformy urbarialnej, która miała zmienić stosunki produkcji w rolnictwie. Cel zasadniczy – zamia-

na pańszczyzny i danin w naturze na czynsz pieniężny, który mocą reformy z 1 listopada 1789 roku wprowadzono w monarchii habsburskiej – został więc całkowicie zarzucony. W roku 1808 nastąpiło praktyczne odejście od patentów józefińskich i ponowna weryfikacja powinności włościan. Z patentów Józefa II udało się ocalić jedynie włączenie gruntów włościańskich do obrotu handlowego. W roku 1812 włączono je do obrotu handlowego pod warunkiem zgłoszenia umowy kupna-sprzedaży władzom i wpisania jej do księgi hipotecznej. Regulował to *Allgemeines Burgerliches Gesetzbuch* (kodeks cywilny austriacki), który ostateczną sankcję cesarską uzyskał 1 czerwca 1811 roku, a na początku roku 1812 wszedł w życie we wszystkich krajach monarchii habsburskiej⁹.

Józef II, zdając sobie sprawę ze słabości gospodarczej Austrii, postawił na rozwój jej rynku wewnętrznego. Wprowadził wysokie cła, chroniące rynek wewnętrzny przez obcą konkurencją. Starał się rozwijać potencjał gospodarczy krajów i rejonów należących do imperium Habsburgów. Jednocześnie dążył do transferu technologii z krajów stojących na wyższym poziomie gospodarczym, przede wszystkim z Wielkiej Brytanii – lidera ówczesnych przeobrażeń gospodarczych. Wykorzystywał również osiągnięcia innych państw, które z sukcesem reformowały swoje gospodarki, dokonując industrializacji państwa, w tym Prus.

Podobnie jak Fryderyk II, Józef II dążył do przyspieszenia procesu przemian w gospodarce czy do mechanizacji produkcji i transportu. W Austrii nie koncentrowano się jednak na inwestycjach w jednym regionie, ani też na budowie jednego kompleksu państwowego, tj. tak jak w Prusach, na Górnym Śląsku. Było to związane z tym, że w państwie Habsburgów, po podpisaniu pokoju wrocławskiego, nie było takiego bogatego i zasobnego w minerały rejonu jak Śląsk, gdzie można było rozwinąć przemysł ciężki, koło zamachowe ówczesnych gospodarek wspierających armię. Generalnie stymulowano rozwój ośrodków w różnych częściach państwa, co było błędem. Znikome było również zaangażowanie w bezpośrednie inwestycje państwowe w przemyśle. W rezultacie, w odróżnieniu od Prus, w Austrii, nawet w okresie rządów Józefa II, armia habsburska nie stała się stymulatorem rozwoju przemysłu. Niewykorzystanie tej szansy było jednym z czynników utraty pozycji państwa Habsburgów w procesie przeobrażeń gospodarczych. Na usprawiedliwienie Józefa II można dodać, że obejmując władzę, otrzymał on państwo podzielone pod względem celnym i gospodarczym, z wieloma problemami gospodarczymi. Zdawał sobie przy tym sprawę z różnorodności regionów i prowincji.

Oprócz zajmowania się reformami ustrojowymi, administracyjnymi czy społecznymi, które miały fundamentalny wpływ na gospodarkę, władca ten

⁹R. Kowalczyk, *Władca wizjoner...*, s. 403–404; *idem*, *Ukraina – „tygrys” XIX-wiecznych przeobrażeń gospodarczych Europy*, „Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи” 2017, t. 6, s. 76–77.

dążył do jej modernizacji i wprowadzania nowych technologii. W tym celu ustanowił kilkuletnie ulgi podatkowe dla przedsiębiorców, którzy instalowali maszyny w swoich manufakturach czy kopalniach. Józef II nie był jednak w tej dziedzinie prekursorem, bo już Maria Teresa wdrażała w państwie daleko idące ulgi, które miały stymulować proces transferu technologii. Sprowadzono wykwalifikowanych robotników z Niemiec i Włoch. Dla kolonistów wprowadzono ulgi podatkowe i zwolnienia z wojska, dla przedsiębiorców – regulacje zachęcające do stosowania w zakładach i manufakturach nowoczesnych technologii. Z drugiej strony stosowano kary wobec tych, którzy nie chcieli się podporządkować zmianom. Przykładowo, na Morawach w roku 1754 i w Czechach w roku 1756 za brak nowoczesnych technologii w papiernictwie wprowadzono wysokie grzywny pieniężne.

Józef II poszedł jednak dalej niż Maria Teresa. Zakłady, które zastosowały maszyny do procesu technologii produkcji, były zwolnione całkowicie przez kilka lat z płacenia podatków. Częściowo subsydiowano również im powiększenie parku maszynowego. W tak strategicznych branżach, jakimi były przemysły: tekstylny i hutniczy, zlikwidowano wszelakie ograniczenia cechowe. Zwolniono je z kontroli gildii. Wszystkich tych, którzy zdecydowali się na mechanizację produkcji i objęci zostali programem wsparcia podatkowego, również wyłączano spod kontroli gildii, aby nie krępowały ich ograniczenia cechowe. Józef II kontynuował rozpoczętą przez jego matkę akcję kolonizacyjną. Wprowadzone zostały też wyłomy w feudalnym prawie cechowym krępującym rozwój gospodarczy. Prawo gildii cechowych zostało rozszerzone na nowych przedsiębiorców, z wyjątkiem strategicznych przemysłów, które zostały z niego zwolnione. Władca Austrii nie dorósł jednak do tego, by znieść przymus cechowy – feudalny przeżytek krępujący rozwój gospodarczy miast¹⁰.

Polityka Józefa II, dążąc do ochrony rynku wewnętrznego i rozwoju rodzimego przemysłu, szła w dwóch kierunkach: likwidacji różnic polityczno-gospodarczych pomiędzy poszczególnymi prowincjami i ochrony rynku przed importem. Bazując na merkantylizmie, w celu ochrony rynku wewnętrznego, rozwoju przemysłu i handlu, cesarz reformator podwyższył cła na wyroby zagraniczne. Warto przy tym wspomnieć, że była to kolejna podwyżka, gdyż taryfy celne zostały już wyraźnie zwiększone w latach 50. i 60., w czasach rządów cesarzowej Marii Teresy. Właśnie w roku 1754 na Węgrzech wprowadzono drastyczną podwyżkę na import wyrobów manufakturowych z pozostałych części imperium oraz z zagranicy. Stawka wzrosła z 5 do 30%.

Kolejnym krokiem Marii Teresy było dążenie do stworzenia jednolitego państwa z ziem wchodzących w skład imperium Habsburgów. Józefowi II w roku 1775 udało się zintegrować pod względem gospodarczym większą część

¹⁰D.F. Good, *op. cit.*, s. 28.

państwa. Do tzw. terytorium celnego weszła większość krajów imperium (Dolna i Górna Austria, Czechy, Morawy, Śląsk, Styria, Karyntia, Słowacja i Triest). Na zachodzie nie objęło ono Tyrolu i Vorarlbergu oraz Lombardii i okolic Wenecji należących do Austrii, na wschodzie – Galicji oraz w rejonie adriatyckim Dalmacji i Istrii. W roku 1784 do tzw. terytorium celnego dołączyła Galicja.

Jednak, podkreślając wkład Józefa II w dzieło integracji państwa, imperium Habsburgów dzieliło się pod względem gospodarczym na cztery regiony. Pierwszy z nich to Tyrol i Vorarlberg, kolejny – Galicja, następnie terytorium celne z 1775 roku (Dolna i Górna Austria, Czechy, Morawy, Śląsk, Styria, Karyntia, Słowacja) oraz Węgry. Uwzględniając stan sprzed 1775 roku, był to wielki sukces tego władcy.

Należy z całą stanowczością stwierdzić, że dopiero od roku 1775 większość imperium Habsburgów zaczęło stanowić zintegrowany region gospodarczy, w który likwidowano obowiązujące wcześniej przeżytki feudalizmu ograniczające rozwój państwa, a mianowicie wewnętrzne cła i swobodny obrót towarami. Na tej późno stworzonej bazie, głównie terytorium celnego, Józef II zaczął realizować eksperymenty gospodarcze, które w założeniu miały uczynić z imperium nowoczesne, silne, kapitalistyczne mocarstwo. W roku 1783, przed włączeniem Galicji, imperium Józefa II nadal było importerem. W tym roku import z zagranicy stanowił 60%, natomiast eksport – 45%. Węgry były głównym rynkiem zbytu, w ramach imperium Habsburgów, dla terytorium celnego. Eksport na Węgry i do Siedmiogrodu stanowił 45%, czyli tyle samo co poza granice imperium Habsburgów¹¹.

Oprócz likwidacji skostniałego systemu feudalnego Józef II próbował zmodernizować rolnictwo, które stanowiło podstawę dochodów państwa. Czyniono to poprzez propagowanie hodowli merynosów ze względu na rozwój przemysłu tekstylnego. Inicjowano zakładanie plantacji winorośli. Zmiany te jednak odnosiły się w większości do krajów dziedzicznych. W Dolnej Austrii uprawa winorośli w latach 80. wzrosła o 10%. Wszelkie próby reformy rolnictwa czy zmiany stosunków społecznych, które naruszały interesy szlachty, arystokracji i Kościoła katolickiego, a także feudalne przeżytki rozbiły się na Węgrzech (w tym w Siedmiogrodzie) oraz w Galicji. Ze względu na opór tamtejszej konserwatywnej szlachty, zarówno węgierskiej, jak i galicyjskiej, zakończyły się one fiaskiem¹².

Pomimo merkantylistycznej polityki Marii Teresy i Józefa II, w Austrii nie udało się dokonać trwałych przeobrażeń gospodarczych. Pozostała ona lepiej zintegrowanym państwem, w którym istniały prowincje, kraje czy regiony o różnym wskaźniku rozwoju: oprócz wyróżniającej się gospodarki Czech

¹¹ H. Hassinger, *Der Aussenhandel...*, s. 80.

¹² D.F. Good, *op. cit.*, s. 34; R. Kowalczyk, *Władca wizjoner...*, s. 404–405.

i Dolnej oraz Górnej Austrii jednocześnie zacofane Węgry, Siedmiogród czy Galicja. Winne temu było wycofanie się z reform Józefa II.

W latach 80. zainicjowano liczne reformy, zarówno w przemyśle oraz rolnictwie, jak i komunikacji. Odnosiło się to do wielu krajów, w tym Galicji, gdzie np. zbudowano liczne drogi, które miały połączyć tę prowincję z pozostałymi, a ponadto ułatwić transport wewnątrz niej samej. Można, oczywiście, zasugerować, że uczyniono tak, aby Galicja stała się głównym rynkiem zbytu dla bardziej rozwiniętego przemysłu z Czech i Austrii. Jednak, po pierwsze, z uwagi na słabość państwa Habsburgów i kontakty z okrojona Rzeczpospolitą Szlachecką do roku 1795, tak się nie stało. Po drugie zaś, faktem pozostaje, że była to część merkantylistycznej polityki Józefa II, organizacji przemysłu i handlu, ograniczenia importu i rozwoju rodzimej wytwórczości. Bez wdrożenia reform społecznych, patentów józefińskich przeobrażenia, jakim ulegała gospodarka monarchii habsburskiej w latach 80., zakończyły się niepowodzeniem¹³.

Józef II, zdając sobie sprawę ze słabości gospodarczej Austrii, postawił przed wszystkim na rozwój jej rynku wewnętrznego. Wprowadził wysokie cła, chroniące go przed obcą konkurencją. Starał się tym samym rozwijać potencjał gospodarczy krajów należących do imperium Habsburgów¹⁴.

Generalnie stymulowano rozwój poszczególnych ośrodków w różnych częściach państwa. Znikome było też zaangażowanie w bezpośrednie inwestycje państwowe w przemyśle. Skutkiem tego było to, że po roku 1740 nastąpił wyraźny wzrost znaczenia Górnej i Dolnej Austrii oraz Czech. W czasach Józefa II miał miejsce dalszy rozwój przemysłu metalurgicznego w głównych centrach przemysłu ciężkiego w dziedzicznych krajach monarchii: Styrii, Górnej Austrii i Karyntii. Żelazo i wyroby przemysłu tekstylnego z Górnej Austrii znalazły główny rynek zbytu w zacofanych Węgrzech i Siedmiogrodzie. Pozostałe kraje, w których dominowała produkcja metalurgiczna, w większym stopniu nastawione były na eksport poza granice Cesarstwa. Zagranicznym rynkiem zbytu była głównie Italia oraz szeroko rozumiane kraje Lewantu. Monarchia Habsburgów nie miała natomiast ścisłych kontraktów gospodarczo-handlowych z Niemcami, z wyjątkiem Tyrolu i Czech. W rezultacie Styria, Karyntia, a nawet Słowacja eksportowały wyroby przemysłu metalurgicznego do Italii i regionu Morza Śródziemnego, do krajów Lewantu. Z kolei importowały głównie wino, wełnę i wyroby skórzanego, ale z innych części Cesarstwa, a zboże z Węgier oraz Dolnej i Górnej Austrii. Karyntia, oprócz eksportu żelaza i wyrobów przemysłu metalurgicznego, eksportowała również ołów, zboża, bydło, konie, wełnę, len, wyroby z płótna. Karyntia i Słowacja importowały głównie sól z Salzburga, wino ze Styrii, a tekstylia z Dolnej Austrii. Słowacja eksportowała głównie srebro, rtęć, bydło, zboże, wosk, wyroby lniane i len

¹³ H. Hassinger, *Der Aussenhandel...*, s. 68–74; D.F. Good, *op. cit.*, s. 28.

¹⁴ J. Bérenger, *op. cit.*, s. 305.

oraz wełnę poza granice Cesarstwa, do Italii, natomiast importowała sól, wino i tekstylia z innych regionów Cesarstwa. Dolna Austria importowała głównie z Węgier zboże i bydło. Był to widoczny sukces Józefa II, któremu udało się zintegrować pod względem gospodarczym różne regiony imperium, jednak w największym stopniu kraje należące do terytorium celnego. Nawet zacofane Węgry i Siedmiogród udało się połączyć ścisłymi więzami gospodarczymi z innymi rejonami monarchii Habsburgów. Sukcesem Józefa II było również to, że w znaczącym stopniu wyeliminował import, rozwijając rodzimy przemysł¹⁵.

Józef II był mężem stanu, najwybitniejszym reformatorem wśród władców monarchii Habsburgów. Dążył do stworzenia jednego, silnego organizmu państwowego, scentralizowania państwa, wprowadzenia reform administracyjnych i społecznych, ale również osłabienia wszechwładzy Kościoła katolickiego. Jego sukces nie mógł się więc opierać na reformach agrarnych, przeobrażeniach społecznych czy modernizacji rolnictwa, z czego doskonale zdawał sobie sprawę. Reformy idące w duchu przeobrażeń kapitalistycznych w skostniałych feudalnych strukturach ziemskich musiały być skorelowane z koniecznością zwiększenia dochodów budżetowych, wzrostem fiskalizmu. Jednak nakręcenie koniunktury przy zbyt wysokim podkreśnieniu śruby fiskalnej, kosztach reform, zarówno administracyjnych, jak i społecznych, konieczności wdrażania nowych technologii, które stymulowałyby rozwój przemysłu, oraz wzroście liczebności wojska, było niezwykle trudne. Bez reformy monetarnej i zwiększenia w obiegu środków pieniężnych, nawet kosztem wzrostu inflacji do poziomu kontrolowanego przez państwo było niemożliwe. Dlatego też cesarz zdecydował się na wyraźne zwiększenie ilości pieniędzy na rynku, wprowadzając je do obiegu. W Austrii było to możliwe tylko poprzez emisję papierowych bankocetli, czyli niskokosztowego dodruku papierowego pieniądza.

Józef II, utrzymując wyraźny wzrost wydatków na cele wojskowe, miał bardzo niewielkie pole manewru w zakresie inwestycji stymulujących rozwój przemysłu. Ogromne środki pochłaniała obsługa długu publicznego. W roku 1780 na cele cywilne przeznaczono 27,8% budżetu, a rok później 28%. Był to porównywalny odsetek procent. Z tej puli możliwa była realizacja wszelkiego rodzaju państwowych inicjatyw przemysłowych. Środki te przeznaczano jednak również na tzw. utrzymanie państwa, w tym budowę ciągów komunikacyjnych, administracji czy infrastruktury cywilnej. Nic zatem dziwnego, że Józef II bez reformy finansów nie mógł przystąpić do unowocześniania Austrii. Gospodarka, która wymagała przestawienia na tory kapitalistyczne i odrzucenia feudalnych przeżytków, krępujących jej rozwój, potrzebowała przede wszystkim reformy finansów. Bez tego nie można było uczynić z Austrii silnego państwa.

---

¹⁵D.F. Good, *op. cit.*, s. 32–34; J. Bérenger, *op. cit.*, s. 305.

Mając tak skomplikowaną sytuację finansową, Józef II musiał zwiększyć ilość pieniądza na rynku. Środki finansowe miały posłużyć do zwiększenia zaangażowania państwa w gospodarkę, wprowadzenia rozwiązań stymulujących rozwój oraz reformy przestarzałej, feudalnej struktury społecznej. Austriacki władca zdawał sobie sprawę, że dalsze zadłużanie nie było możliwe. Zdecydował więc o dodruku papierowego pieniądza, nawet kosztem wzrostu inflacji, aby wywołać impuls stymulacyjny¹⁶.

Zwiększając wpływy z podatków pośrednich, władca nie zapomniał o jednym z najbardziej lukratywnych monopolów – monopolu soli. Warto zaakcentować, że nie był tu prekursorem. Wyraźny wzrost dochodów z monopolu solnego nastąpił już za rządów Leopolda I Habsburga. W roku 1640 było to 350 tysięcy florenów, a w roku 1660 już 700 tysięcy. Od tego czasu następował stały wyraźny wzrost. Wpływy z polityki solnej sukcesywnie rosły, zarówno za panowania Marii Teresy, jak i Józefa II oraz Franciszka I. Zwiększano wydobycie soli we wszystkich rejonach monarchii: Austrii, Dalmacji i innych. Dla gospodarki Habsburgów istotne było przejście w roku 1772 złóż soli w Galicji, zarówno żup krakowskich, jak i ruskich, od bezwolnej Rzeczypospolitej Szlacheckiej w wyniku pierwszego rozbioru. Ze względu na ich znaczenie dla budżetu państwa żupy poddano ścisłej kontroli. Wprowadzając monopol produkcji i sprzedaży, liczone na wyraźny wzrost dochodów z tego tytułu. Trudno więc zaprzeczyć, że austriacka polityka solna miał wpływ na rozwój Galicji¹⁷.

Wzrost dochodów z monopolu solnego przypadł właśnie na okres rządów Józefa II. W tym czasie w imperium Habsburgów rozwijano górnictwo, dążąc do budowy nowych kopalń węgla, jak i rozbudowy istniejących już ośrodków przemysłu wydobywczego. W Galicji m.in. powstały w tym czasie pierwsze kopalnie węgla kamiennego, które intensywnie rozbudowywano wraz ze światowym wzrostem popytu na cynk, odkryciem tam złóż rud galmanowych, zwiększeniem ich wydobycia i przetopem na gotowy półprodukt w hutach cyn-

¹⁶ J. Bérenger, *op. cit.*, s. 312–313; H.I. Bloom, *The economic activities of the Jews of Amsterdam in the seventeenth and eighteenth centuries*, Williamsport 1937, s. 113–114.

¹⁷ J. Bérenger, *op. cit.*, s. 305; G. Hattingen, *Die Ersatz und Erweiterungsinvestitionen in der alpenländischen Saline Ebensee der österreichisch-ungarischen Monarchie in 19. Jahrhundert zufolge einer Brandkatastrophe*, [w:] *Investitionen im Salinenwesen und Salzbergbau. Globale Rahmenbedingungen, regionale Auswirkungen, verbliebene Monumente*, Hrsg. H. Wirth, H. Schirmer, Weimar 2002, s. 63–64; J. Senkowski, *Le sel dans les finances publiques de l'annexion Pologne (XIVe–XVIIIe siècles)*, [w:] *Le Roi, le marchand et le sel*, Éd. J.C. Hocquet, Lille 1987, s. 318; I. Erceg, *Salzverkehr an der Ostadriatischen küste dalmatiens und istriens (XVII.–XVIII. Jh)*, [w:] *Le Roi, le marchand et le sel*, Éd. J.C. Hocquet, Lille 1987, s. 326–329; R. Kowalczyk, „Polityka solna” Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu rozbiorów, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 2012, t. 10, s. 8–9; *idem*, *Українське і польське „біле золото”. Czyli rzecz o tym, jak Austriacy Rzeczpospolitą dla soli „rozebrali”*, „Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи” 2014 (wydana w 2015 roku), s. 82–83.

ku¹⁸. Starano się rozbudowywać przemysł metalurgiczny. Początek tych działań przypadł na rok 1766, ale ich intensyfikacja nastąpiła w czasach Józefa II, który doceniał znaczenie przemysłu wydobywczego dla rozwoju gospodarczego i postępu technicznego. Wzorowano się na Prusach, widząc, jak budowa śląskiego kompleksu państwowego wpłynęła na sytuację gospodarczą całego państwa. Starano się rozwinąć produkcję sukienniczą i tekstylną. Podobnie jak w Prusach, próbowano wykorzystać nowe technologie, maszyny, rozwiązania, kopiując je, podobnie jak wszyscy w Europie kontynentalnej, z Anglii. Sprawdzano również fachowców z Wielkiej Brytanii. Rozwijano jednocześnie nauki techniczne, czego przykładem było utworzenie w roku 1770 Akademii Górniczej w Bańskiej Štiavnici (Schemnitz)¹⁹. Wiązało się to z potrzebami techniki militarnej oraz rozwijającego się przemysłu, w szczególności ciężkiego, który ówczesnie był kołem zamachowym całej gospodarki. Bańska Štiavnica w krótkim czasie wyrosła na jeden z najważniejszych ośrodków naukowych górnictwa i hutnictwa nie tylko imperium Habsburgów, ale całej Europy kontynentalnej²⁰.

Warto zaakcentować, że w Austrii położono nacisk na rozwój połączeń komunikacyjnych. Po zajęciu Śląska większość dróg budowano w taki sposób, aby łączyły centrum państwa, Górną Austrię, z pozostałymi krajami imperium. Jeszcze w okresie rządów Karola VI zbudowano trasę Wiedeń–Triest, co otworzyło imperium Habsburgów na handel z Lewantem. W czasach Marii Teresy zbudowano tzw. drogę karolińską, łączącą Węgry z Fiume. Józef II musiał zwiększyć sieć dróg, jeśli chciał aktywnie zwiększyć potencjał przemysłowy kraju i wyeliminować obcą konkurencję z rynku monarchii. Najwięcej dróg powstało w latach 1782–1785. Potem miał miejsce wyraźny spadek, w rezultacie czego od początku lat 80. do 1800 roku zbudowano zaledwie 7460 kilometrów. Najwięcej było dróg łączących centrum kraju z Czechami, Morawami oraz Śląskiem austriackim. Znaczna ich liczba została zbudowana również w ramach programu integracyjnego Józefa II w Galicji Wschodniej²¹.

Merkantylizm Józefa II dążył do stworzenia jednego, silnego organizmu państwowego. Polegało to na scentralizowaniu państwa, wprowadzeniu reform administracyjnych, społecznych oraz osłabieniu pozycji Kościoła katolickiego. Szło to w parze z koniecznością zwiększenia dochodów budżetowych, wzrostu fiskalizmu. Jednak nakręcenie koniunktury przy zbyt wysokim podkręceniu śruby fiskalnej, kosztach reform, zarówno administracyjnych,

¹⁸R. Kowalczyk, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, Łódź 2010, s. 204–205.

¹⁹D.F. Good, *op. cit.*, s. 22, 24, 26.

²⁰J. Szczepański, *Przeptyw ludzi i idei w Europie środkowej w XVIII–XIX w. Nauka, szkolnictwo wyższe i przemysł (Freiberg – Bańska Štiavnica (Schemnitz) – Kielce)*, „Acta Historica Neosolien-sia” 2007, t. 10, s. 131–139.

²¹D.F. Good, *op. cit.*, s. 28, 30.

jak i społecznych, konieczności wdrażania nowych technologii, które stymulowałyby rozwój przemysłu oraz wzroście liczebności wojska było niezwykle trudne. Bez reformy monetarnej i zwiększenia w obiegu środków pieniężnych, nawet kosztem wzrostu inflacji było to niemożliwe. Dlatego też Józef II wyraźnie zwiększył pieniędzy w obiegu, decydując się na emisję papierowych bankocetli, co powyżej przedstawiłem. W przypadku sukcesu reform i nieangażowania się w tak znaczącym stopniu w zwiększenie liczebności armii oraz wojny prowadzone w latach 1796–1809 gospodarka Austrii miałyby szansę na wyraźne odbicie i wejście na drogę kapitalistycznych przemian. Reforma finansów autorstwa Józefa II miała duże szanse na sukces, ale zakończyła się niepowodzeniem. Zdecydowała o tym wojna z Turcją. Wojna z lat 1788–1790 była tym samym dla Austrii, czym dla Francji zaangażowanie się w wojnę w Ameryce Północnej²².

Udział w wojnie z Imperium Osmańskim był błędem, gdyż spowodował ogromny wzrost deficytu – wojna okazała się niezwykle kosztowna. W Wiedniu spodziewano się, że będzie ona trwać krótko, jednak sułtan Abdülhamid I zaskoczył przeciwników. Potrafił zaraz po objęciu władzy przystąpić do reform, w których postawił na armię. Wiedział, że tylko silna, nowoczesna armia będzie gwarantem granic Imperium Osmańskiego. Abdülhamid I nie chciał pogodzić się z utratą Chanatu Krymskiego, lenników, których przez wieki wykorzystywano w Imperium Osmańskim – Tatarów krymskich.

Imperium Osmańskie utraciło Chanat Krymski w wyniku przegranej V wojny z Rosją, toczonej w latach 1768–1774. Delegacja tatarska, której przewodniczył kałga sułtan Szahin Gerej, mimo sprzeciwów Sztambułu, już w roku 1771 udała się do Petersburga, gdzie uregulowano zasady przyszłych stosunków niepodległego Krymu z Rosją. Ówczesny chan krymski Sahib Gerej II w listopadzie 1772 roku w Karasu Bazar podpisał układ regulujący stosunki między niepodległym państwem krymskim i Rosją carską na zasadach sojuszu i wzajemnej przyjaźni. Układ podpisali również reprezentanci najważniejszych rodów krymskich – bejowie Szirinów i Mansurów, a także Kan Mambet bej, przedstawiciel Nogajów.

Sułtan turecki Mustafa III nie uznał układu krymsko-rosyjskiego, nie godząc się na powstałą sytuację, i zerwał rokowania toczone z Rosjanami w Fokszanach we wrześniu 1772 roku. Od tego momentu Mustafa III samodzielnie prowadził wojnę z Rosjanami, jednak niepowodzenia na froncie zmusiły go do podpisania niekorzystnego dla Imperium Osmańskiego traktatu pokojowego. Pokój regulował traktat podpisany 10 lipca 1774 roku w Küczük Kajnardży.

---

²² R. Kowalczyk, *Фінансове цунамі в Європі. Від сходу до заходу, від заходу до сходу, економічні трансформації виниклих і занепалих держав XVIII століття – століття перелому – Франція, Голандія, Прусія, Річ Посполита, „Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи”* 2012, s. 107–108.

Dla Turcji był to cios. Imperium Osmańskie utraciło Karbadę na Kaukazie, północne wybrzeże Morza Azowskiego z prawem do fortyfikowania Azowa, Kercza i Jenikale na Krymie, wybrzeże Morza Czarnego między ujściem Dniepru i Bohu. Rosjanie natomiast zyskali prawo do żeglugi po Morzu Czarnym, wraz z przejazdem przez Bosfor i Dardanele, oraz prawo do ingerowania w wewnętrzne sprawy księstw naddunajskich: Wołoszczyzny i Mołdawii, a także protekcję nad Kościołem prawosławnym na terenie Imperium Osmańskiego. Dało im to możliwość wtrącania się w wewnętrzne sprawy słabnącego Imperium Osmańskiego, co wielokrotnie wykorzystywali. Największą stratą dla Imperium Osmańskiego był jednak Chanat Krymski, który stał się niepodległym państwem, a jego wielowiekowa zależność od Imperium Osmańskiego została zerwana. Choć formalnie traktat czynił Chanat Krymski państwem niezależnym, to faktycznie stał się on rosyjskim protektoratem. Rosjanie, zdając sobie sprawę, że dawny Chanat Krymski stał się ich nieformalnym wasalem, specjalnie wzmocnili jego terytorium. Miał on bowiem obejmować nie tylko cały Półwysep Krymski, ale też dawny ejalet Kaffy i częściowo Oczakowa, które utraciło Imperium Osmańskie, oraz ziemie Nogajów, podporządkowanych – pomimo ich sprzeciwu – bezwolnemu wobec Petersburga chanowi krymskiemu Sahib Gerejowi II. Ponadto Imperium Osmańskie zostało zmuszone do zapłaty ogromnej kontrybucji wojennej zwycięskiej Rosji. Właśnie dlatego sułtan Abdülhamid I postawił na reformę armii, wprowadził uzbrojenie, armaty i europejskich instruktorów. Zdecydował o zmianie szkolenia oddziałów janczarskich, a także zwiększył artylerię.

Józef II uważał, że wojna z Imperium Osmańskim będzie łatwa, gdyż doświadczenie przegranej przez sułtana Mustafę III wojny z Rosją powodowało, iż Imperium Osmańskie było postrzegane jako państwo bardzo słabe, wręcz niewydolne. Zreformowana przez Abdülhamida I armia turecka zaskoczyła jednak przeciwnika. Bitwa, którą stoczono na obszarze Banatu pod Karánsebes, okazała się prestiżową porażką cesarza. Jego wojskaomal nie zostały zmiecione, i to przy zerowych stratach armii tureckiej. Było to największe zwycięstwo sułtana Abdülhamida I.

Bitwa była niezwykle kosztowna dla budżetu monarchii. Józef II nie mógł się pogodzić z tak wielką przegraną i wbrew logice z budżetu popłynęły środki na zbrojenia. Cesarz miał uzasadnione pretensje do sojuszników – Rosjan i głównodowodzącego – feldmarszałka Grigorija Aleksandrowicza Potiomkina (dowodził armią jekaterynosławską) za małą aktywność przeciw wojskom osmańskim. Jednak w toku nadal prowadzonej wojny, wykorzystując sukcesy Rosjan, a głównie feldmarszałka Piotra Aleksandrowicza hrabiego Rumiancewa, austriacki feldmarszałek Ernst Gideon baron von Laudon wkroczył na Bałkany i po krótkim oblężeniu 8 października 1789 roku zdobył Belgrad.

Wojna z imperium Abdülhamida I była największą porażką austriackiego władcy. Nie udało mu się zrealizować założonych celów, czyli rozbioru Imperium Osmańskiego, którego terytorium mieli się podzielić sojusznicy – imperium Habsburgów Józefa II i Cesarstwo Rosyjskie Katarzyny II. Cesarz planował zastosować scenariusz sprawdzony na bezwolnej Rzeczypospolitej Szlacheckiej, jednak przerosły go koszty wojny. Był odpowiedzialnym władcą, mężem stanu, zatem musiał przyznać się do porażki. Zdecydował się na separatystyczny pokój z Turcją, podpisany 4 sierpnia 1791 roku w Swisztowie, gdyż koszty wojny przerastały możliwości budżetowe imperium Habsburgów. Monarchia austriacka wyszła z tej kosztownej wojny bez żadnych zdobyczy terytorialnych, za to z ogromnym długiem, który kładł się cieniem na sukcesie dotychczasowych reform fiskalnych.

Józef II, rozpoczynając wojnę z Imperium Osmańskim, zdecydował, że wydatki na cele wojenne będą pochodziły z kredytów zagranicznych oraz dochodów wewnętrznych. Założono, że Turcja zostanie szybko pokonana. Gdyby wojna trwała krótko, byłby to sukces cesarza. Zbilansowano bowiem wydatki na cele wojenne. Środki na ten nierealistyczny i niegodny cel, jakim było zlikwidowanie imperium Abdülhamida I, popłynęły z pożyczek zagranicznych oraz z rekwizycji zboża i dobrowolnych donacji – 60% stanowiły kontrybucje ściągane od właścicieli ziemskich, 30% od włościan²³.

Pomimo względnej stabilizacji budżetowej osiągniętej przez Józefa II przed wdaniem się w wojnę z Imperium Otomańskim, stopa inflacji w monarchii Habsburgów była relatywnie wysoka i wynosiła 9,5%. Jednak w tym czasie w całej Europie ceny zanotowały wyraźny wzrost – w ciągu 10 lat o 9,4%, a więc średnio o 1% rocznie w czasie całego panowania Józefa II. Ceny zbóż, uwzględniając przedział czasowy 1730–1790, wzrosły ze 101,7 do 162,3 krajcarów za korzec. Trzeba pamiętać, że w tym czasie (XVIII stulecie), uśredniając inflację w ciągu całego wieku, była ona rzędu 50–60%. W tym samym czasie Józefowi II udało się zwiększyć dochody państwa o 15%²⁴.

W chwili śmierci Józefa II dochody państwa osiągnęły poziom 236 milionów, jednak wydatki na cele wojskowe stanowiły aż 78 milionów. Był to wzrost w stosunku do czasów Marii Teresy o 13%. Pozostawienie 500 mln długu publicznego – megadługu stanowiło bardzo realne zagrożenie dla finansów i budżetu monarchii. Papierowy pieniądz pozwolił Franciszkowi II finansować

²³ *Idem*, *Україна до і після Кримської війни*, „Наш Крим. Науковий вісник” 2016, Вып. 2, s. 8–9; *idem*, *Ukraina – „tygrys”...*; *idem*, *Ukraina – kraj na rozdrożu Europy. Czy Ukraina miała szansę na niezależny byt państwowy do wybuchu I wojny światowej*, [w:] *Україна між Польщею та Росією*, Вып. 1, Київ 2016, s. 185–187; *idem*, *Władca wizjoner...*, s. 407–408.

²⁴ G. Béaur, *Histoire agraire de la France au XVIII e siècle. Inerties et changements dans les campagnes françaises entre 1715 et 1815*, Paris 2000, s. 254–269; F. Crouzet, *La grande inflation. La monnaie en France de Louis XVI à Napoléon*, Paris 1993, s. 54–68; F. Braudel, E. Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, Paris 1993, s. 74–82.

wojny z Francją, ale wycofanie się z reform, brak zmian społecznych, które zwiększyłyby wpływy do budżetu i zmodernizowały rolnictwo, stwarzało realne zagrożenie katastrofy finansowej. Stało się tak w roku 1811, kiedy kraj pogrążył się w finansowym chaosie. Państwo znalazło się u progu bankructwa. Nastąpiło załamanie systemu finansowego, przy ogromnym deficycie spowodowanym właśnie przez dodruk bankocetli. Znany badacz dziejów gospodarczych Heinrich Sieverking stwierdził, że inflacja przerodziła się w hiperinflację, a spadek bankocetli osiągnął wskaźnik 775%²⁵.

Monarchia Habsburgów końca XVIII stulecia to przykład państwa, w którym wprowadzone reformy, mające doprowadzić do przeobrażeń społecznych kraju, zakończyły się fiaskiem. Śmierć Józefa II – władcy reformatora – zakończyła erę zmian w państwie. U steru monarchii stanęli ludzie, którym brakowało woli i wizji potrzeby zreformowania państwa. Dotychczasowi beneficjenci feudalnego państwa – Kościół katolicki i ziemiaństwo – nie chcieli reform, ograniczających ich dochody i wpływy, a następcy Józefa II byli słabymi władcami, nie mieli w sobie niczego z mężów stanu i nie byli w stanie przeciwstawić się tak wpływowym grupom nacisku. Chcieli trwać i dlatego państwo Habsburgów pogrążyło się w odmęcie zacofania. Śmierć Józefa II całkowicie zatrzymała państwo na drodze przemian gospodarczych. Nawet tak wysoki deficyt, po kosztownej wojnie z Imperium Osmańskim, jaką Józef II „zafundował” monarchii, można było zbić rozsądną polityką fiskalną. Jednak jego następcy, młodszy brat Leopold II Habsburg-Lotaryński i Franciszek II (od roku 1804 cesarz Austrii – jako Franciszek I), wycofali się całkowicie z reform, pozostawili nienaruszoną strukturę społeczną i zaprzestali modernizacji gospodarki, rozbudowy infrastruktury komunikacyjnej, skupiając się na wojnach z Francją. Deficyt pozostawiony przez Józefa II nie uległ zmniejszeniu, a dodruk pieniędzy nie służył już napędzaniu koniunktury. Zwiększano bazę monetarną, ale wyłącznie w celu sfinansowania wydatków wojennych.

Niepowodzeniem zakończyła się również austriacka polityka kolonizacyjna, którą Józef II podjął jako jeden z elementów modernizacji rolnictwa w Galicji. Uważał on, że koloniści przywiozą ze sobą nowe formy gospodarowania, w tym postawią na rozwój hodowli najlepszych ras bydła, owiec, koni, trzody chlewnej. Koloniści otrzymali liczne ulgi, m.in. zwolnienie od czynszu – aż do 10 lat, od pańszczyzny – do 6 lat, rzemieślnicy i ich synowie uzyskali prawo bezpieczeństwa od służby wojskowej, jak również możliwość otrzymania bezpłatnego kontyngentu drewna z lasów państwowych, które miało być wykorzystane do budowy domów. Ponadto wiele materiałów budowlanych mogli nabyć po zaniżonych cenach. Z drugiej strony, przeznaczono znaczne środki na rozwój hodowli, sprowadzono nowe rasy bydła i owiec do majątków w do-

---

²⁵H. Sieverking, *Die Hamburger Bank*, [w:] *History of the Principal Public Banks*, ed. J.G. van Dillen, Hague 1934, s. 153–154.

brach skarbowych. Polityka ta skończyła się jednak niepowodzeniem z uwagi na brak konsekwencji następców tego władcy. Środki na ten cel przeznaczano tylko w okresie rządów Józefa II. Po jego śmierci zarzucono politykę kolonizacyjną. Szansa na modernizację rolnictwa w najbardziej na wschód wysuniętej prowincji imperium Habsburgów, poprzez przeszczepienie metod produkcji rolnej z zachodniej Europy, zakończyła się niepowodzeniem. Austria powróciła do polityki kolonizacyjnej w latach 1801–1802, za rządów cesarza Franciszka II, ale nie miała ona charakteru ekonomicznego. Wiązała się z przesiedleniem ludności niemieckiej z terenów, które w wyniku postanowień pokoju w Lunéville otrzymała Republika Francuska. W rezultacie ten etap polityki kolonizacyjnej, osadzania kolonistów, nie wniósł w żadnym stopniu elementów modernizujących gospodarkę rolną²⁶.

Reasumując, należy zaznaczyć, że Austria, w rezultacie odwrócenia się od reform, w latach 90. XVIII stulecia weszła na drogę spadku, z którego koniunktura wojenna nie była w stanie wygenerować impulsu wzrostowego i zmienić trendu. Winne temu było wycofanie się z reform Józefa II, które miały spowodować wyjście monarchii Habsburgów z oków feudalizmu. Przystawienie gospodarki na tory kapitalistyczne, odrzucenie feudalnych przeżytków gwarantowało rozwój. Józef II wiedział, że państwo wymaga reformy finansów, dlatego też skorelował reformy fiskalne z agrarnymi, będącymi przebudową stosunków społecznych w państwie i drogą ku jego nowoczesności. Brak reform fiskalnych za rządów następców Józefa II, dodruk pieniędzy na potrzeby wojen oraz wycofanie się z wielkich reform gospodarczych, utrwaliło jednak dotychczasowy podział gospodarczy krajów należących do monarchii Habsburgów. Państwo cofnęło się na drodze rozwoju o kilkadziesiąt lat. Monarchia Habsburgów została zepchnięta w wyniku odejścia od reform na pozycję państwa, które nie mogło odgrywać roli, jaka wynikałaby z liczby jej ludności, potencjału surowcowego i możliwości rozwoju wewnętrznego. W roku 1800 ludność monarchii liczyła już 28 milionów²⁷. Odwrót od reform józefińskich uczynił ją skansenem Europy, bo dystans do potęg gospodarczych, z którymi próbowała rywalizować w XVIII stuleciu, a zwłaszcza w erze Józefa II, był już nie do nadrobienia.

Bibliografia

- Béaur G., *Histoire agraire de la France au XVIIIe siècle. Inerties et changements dans les campagnes françaises entre 1715 et 1815*, Paris 2000.
- Béranger J., *Joseph II: serviteur de l'État*, Paris 2007.
- Bloom H.I., *The economic activities of the Jews of Amsterdam in the seventeenth and eighteenth centuries*, Williamsport 1937.

²⁶ R. Kowalczyk, *Władca wizjoner...*, s. 405–406.

²⁷ J.P. Rioux, *La révolution industrielle 1780–1880*, Paris 1989, s. 30.

- Braudel F., Labrousse E., *Histoire économique et sociale de la France*, Paris 1993.
- Crouzet F., *La grande inflation. La monnaie en France de Louis XVI à Napoléon*, Paris 1993.
- Erceg I., *Salzverkehr an der Ostadriatischen küste dalmatiens und istriens (XVII.–XVIII. Jh)*, [w:] *Le Roi, le marchand et le sel*, Éd. J.-C. Hocquet, Lille 1987, s. 319–333.
- Fejtő F., *Józef II*, Warszawa 1993.
- Felczak W., *Historia Węgier*, Wrocław i in. 1983.
- Good D.F., *The economic rise of the Habsburg empire 1750–1914*, Berkley–Los Angeles–London 1984.
- Hassinger H., *Der Aussenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, Hrsg. F. Lütge, Stuttgart 1964, s. 61–98.
- Hassinger H., *Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbändern des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, Hrsg. F. Lütge, Stuttgart 1964, s. 110–176.
- Hattingen G., *Die Ersatz- und Erweiterungsinvestitionen in der alpenländischen Saline Eben See der österreichisch-ungarischen Monarchie in 19. Jahrhundert zufolge einer Brandkatastrophe*, [w:] *Investitionen im Salinenwesen und Salzbergbau. Globale Rahmenbedingungen, regionale Auswirkungen, verbliebene Monumente*, Hrsg. H. Wirth, H. Schirmer, Weimar 2002.
- Historie de la Hongrie des origines à nos jours*, Éd. I. Barta, I.T. Berend, P. Hanák, M. Lackó, L. Makkai, Z.L. Nagy, G. Ránki, Budapest 1974.
- Kaiserin Maria Theresias politisches Testament*, Hrsgs. J. Kallbrunner, Wien 1952.
- Kowalczyk R., *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, Łódź 2010.
- Kowalczyk R., „Polityka solna” Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu rozbiorów, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 2012, t. 10, s. 7–16.
- Kowalczyk R., *Ukraina – kraj na rozdrożu Europy. Czy Ukraina miała szansę na niezależny byt państwowy do wybuchu I wojny światowej?*, [w:] *Україна між Польщею та Росією*, Вып. 1, Київ 2016.
- Kowalczyk R., *Ukraina – „tygrys” XIX-wiecznych przeobrażeń gospodarczych Europy*, „Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи” 2017, t. 6, s. 74–84.
- Kowalczyk R., *Ukraińskie i polskie „białe złoto”. Czyli rzecz o tym, jak Austriacy Rzeczypospolitą dla soli „rozebrali”*, „Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи” 2014 (wydana w 2015 roku), s. 78–89.
- Kowalczyk R., *Władca wizjoner. Reformy agrarne Józefa II*, „Zeszyty Wiejskie” 2016, t. XXII, s. 401–412.
- Kowalczyk R., *Україна до і після Кримської війни*, „Наш Крим. Науковий вісник” 2016, Вып. 2, s. 5–23.
- Kowalczyk R., *Фінансове цунамі в Європі. Від сходу до заходу, від заходу до сходу, економічні трансформації виниклих і занепалих держав XVIII століття – століття перелому – Франція, Голандія, Прусія, Річ Посполита*, „Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи” 2012, s. 104–111.
- Rioux J.-P., *La révolution industrielle 1780–1880*, Paris 1989.

- Senkowski J., *Le sel dans les finances publiques de l'ancienne Pologne (XIVe–XVIIIe siècles)*, [w:] *Le Roi, le marchand et le sel*, Éd. J.-C. Hocquet, Lille 1987, s. 315–318.
- Sieverking H., *Die Hamburger Bank*, [w:] *History of the Principal Public Banks*, ed. J.G. van Dillen, Hague 1934.
- Szczepański J., *Przeptyw ludzi i idei w Europie środkowej w XVIII–XIX w. Nauka, szkolnictwo wyższe i przemysł (Freiberg – Banská Štiavnica (Schemnitz) – Kielce)*, „Acta Historica Neosoliensia” 2007, t. 10, s. 131–139.